

KONJ NI ZLATO, ZLATO JE KONJ

Vloga živali v pozni bronasti in starejši železni dobi

Projekt Vitrina meseca 12, 22. december 2022

Oddelek za arheologijo

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Knjižnica Oddelka za arheologijo

Avtorji razstave in kataloga: Nina Bratušek, Pia Hudournik, Izidor Ramšak, Anja Rudež, Simeun Srdanović, Ana Tuljak, Matic Zupan.

Recenzent: asist. dr. Luka Gruškovnjak.

Vodji projekta: asist. dr. Manca Vinazza, Danijela Udovič.

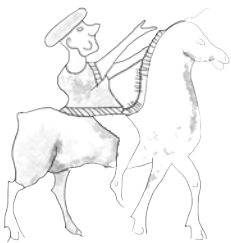
Vitrina je nastala v sklopu projekta Humanistika, to si ti!

Zahvaljujemo se Narodnemu muzeju Slovenije, Veterinarski fakulteti in doc. dr. Borutu Toškani za izposojene artefakte.

UVOD

Vloga živali se je skozi zgodovino spreminjala in bila večplastna. Za obdobje pozne bronaste in starejše železne dobe (1200–350 pr. n. št.) nam o tem veliko povedo arheološke raziskave grobišč, kjer lahko opazimo veliko pestrost v pogrebnem obredu. Prehod pokojnikove duše v onstranstvo je spremljala vrsta aktivnosti, pri katerih so živali igrale pomembno vlogo. Lahko je šlo za njihovo žrtvovanje, obliko popotnice ali predmete v obliki živali in iz živalskih materialov. Njihov pomen osvetljujejo tudi interdisciplinarne analize naselbin. Z njimi lahko bolje razumemo nekdanje odnose med živalmi in ljudmi, njihove običaje in družbo.

Z razstavo želimo predstaviti kompleksno vlogo udomačenih in divjih živali v pozno-bronastodobni in starejšeželeznodobni družbi. Zanimalo nas je, kako se je ta spreminjala skozi čas in na prostoru današnje Slovenije. Tematiko smo razdelili na tri sklope, skozi katere bomo spoznali živali v času življenja, njihov simbolni pomen in vlogo v pogrebnem obredu.

ŽIVLJENJE ŽIVALI

Tekom zgodovine so ljudje do nekaterih živali gojili posebno spoštljiv odnos, ki pa se je s časom tudi spreminjal. V pozni bronasti in starejši železni dobi je bil tovrstne posebne pozornosti zagotovo deležen konj. Ta je bil sicer udomačen že 4. tisočletju pr. n. št. v pontsko-kaspijski stepi (Anthony 2007, 221–222). Udomačitev konj je pomenila večjo mobilnost, olajšanje vleke in transporta tovora pa hitrejši in učinkovitejši lov in bojevanje ter s tem izboljšavo možnosti preživetja (Dular 2007, 748).

Konj je imel sicer predvsem simbolno in prestižno vlogo, a je bil znotraj naselbin uporabljen tudi kot vprežna in jezdna žival. Ponekod je morda predstavljal tudi prehranski vir, kar dokazujejo analize živalskih kosti iz starejše železnodobne naselbine Cvinger nad Virom pri Stični (Bökönyi 1994, 204; Dular 2007, 752). Med tam odkritimi kostmi domačih živali je bilo izmed vseh kosti najmanj kosti konj, kar pomeni, da je bil konj najmanj pomembna domača žival (Bökönyi 1994, 190, 199). Večina konjskih kosti pa je najdena izven naselbin v pogrebniških kontekstih, ki kažejo na drugačno vlogo in pomen konj. Kostni ostanki konj iz naselbin (npr. Cvinger nad Virom pri Stični) in iz gomilnih grobišč (npr. Stična, Brezje pri Trebelnem in Magdalenska gora) pa dokazujejo, da so se konji med seboj tudi fizično razlikovali. Meritve metatarzalov in metakarpalov so pokazale, da pripadajo konji iz grobišč t. i. vzhodni skupini, konji z naselbine pa zahodni skupini oz. gre za konje lokalnega izvora (Dular 2007, 750). Ti dve skupini konj se med seboj razlikujeta tako po rasi kot po višini. Konji vzhodne skupine so bili večji, močnejši in posledično najverjetneje tudi hitrejši (Bökönyi 1994, 200). Slednje nakazuje na rejo predvsem hitrih in močnih uvoženih konj, ki so zaradi svoje posebne simbolne vloge ob smrti jezdec oz. lastnika bili pokopani skupaj z njim (Bökönyi 1994, 192). Večji in močnejši konji so zanje predstavljali prednost, saj so lahko dosegali višjo hitrost, premagovali večje razdalje in prenašali težji tovor (Bökönyi 1968, 41–42).

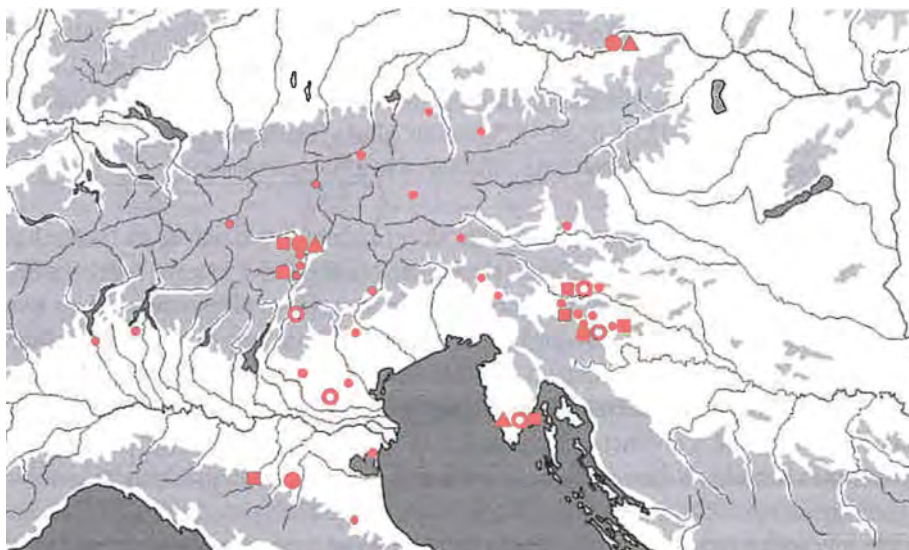
Ker konji zahtevajo posebno hrano in oskrbo ter se razmeroma počasi razmnožujejo, je bilo lastništvo nad njimi za časa življenja, očitno pa tudi po smrti, izraz bogastva in obstoja dobrih družbenih povezav z daljnimi kraji (od koder so konji izvirali) in tamkajšnjimi elitami. Poleg tega so konji omogočali večjo mobilnost in s tem nadzor nad večjim teritorijem in izboljšane možnosti obrambe in napada ter posledično spoštovanje tako zaveznikov kot nasprotnikov (Frie 2017, 1–2, 14–15). Tudi ježa je zahtevala veliko urjenja in truda ter posebno vrsto komunikacije in s tem povezavo med konjem in človekom. Prav ta vez je najbolj očitno ločevala konja od domače živali in njegovega jezdec oz. lastnika od ostalih mož. Jezdec je z obvladovanjem konja izkazoval tako svojo fizično moč, kot tudi ideološko nadvlado, ne le nad ozemlji in ljudmi, temveč tudi nad naravo. Slednje je zagotovo pripomoglo k povečanju družbenega in simbolnega pomena konj, ki je zasenčil njihov ekonomski oz. subsistenčni pomen (Frie 2017, 2, 3, 15). Da so bili ti konji za časa življenja dejansko uporabljeni kot vprežna oz. jezdna žival, dokazujejo analize kostnih ostankov iz gomil na Magdalenski gori in v Stični. Obraba kosti oz.

patološke spremembe na njih kažejo na težje obremenitve, kot je na primer prevažanje težkega tovora ali jezdeca na zahtevnem terenu, kar pomeni, da so bili konji žrtvovani bojevniku ali lastniku, ki so mu dejansko služili v boju ali čem podobnem (Bökönyi 1968, 51).

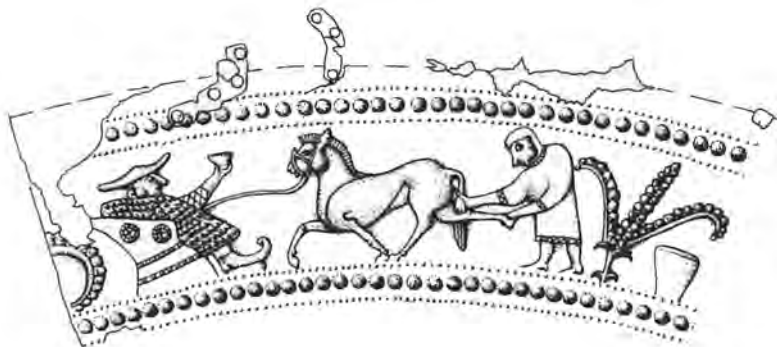
Kulturni voziček iz Strettwega, svinčene figurice iz Fröga, kotlički ob konjskih pokopih tako na Dolenjskem kot drugod in prizori situlske umetnosti nakazujejo tudi na uporabo konj v druge namene (Frie 2017, 5–6).

Prve umetniške upodobitve konj, ki pričajo o tem, so se pojavile v Grčiji v pozni bronasti dobi (npr. stele mikenskih jaškastih grobov, okoli 1600—1500 pr. n. š.). S konji povezana ikonografija se je še posebej razširila na začetku starejše železne dobe. Do 7. stoletja pr. n. št. so se tudi pri nas konji začeli pojavljati v situlski umetnosti na predmetih, ki so bili pridani v grobove. Gre za tipične kanonske upodobitve sprevoda, simpozija, lova pa tudi konjskih dirk (Teržan 2014, 104; Frie 2017, 27), ki dajo slutiti, da so bili konji udeleženi tudi v tovrstnih aktivnostih.

Pojavljajo se v več prizorih, in sicer v t. i. *probatio equorum* oz. predstavitvi tekmovalcev in konjev ob začetku dirke, v njenem polnem zamahu ter v prizorih prihoda zmagovalcev na cilj (sl. 1) (Teržan 2014, 110, 114).

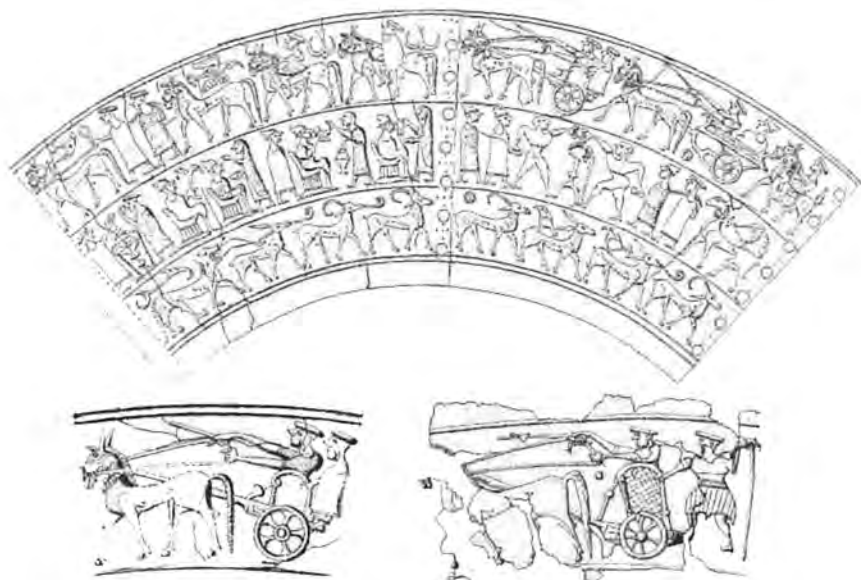

Slika 1: Razprostranjenost upodobitev konj v situlski umetnosti: ● dirke z dvokolesnimi vozovi; ▲ jahaške dirke; ○ dvokolesni vozovi; ■ konji na povodcu; ● ostala najdišča situlske umetnosti (Teržan 2014, sl. 1).

Slika 2: Detajl zgornjega friza situle Benvenuti (Teržan 2014, sl. 7).

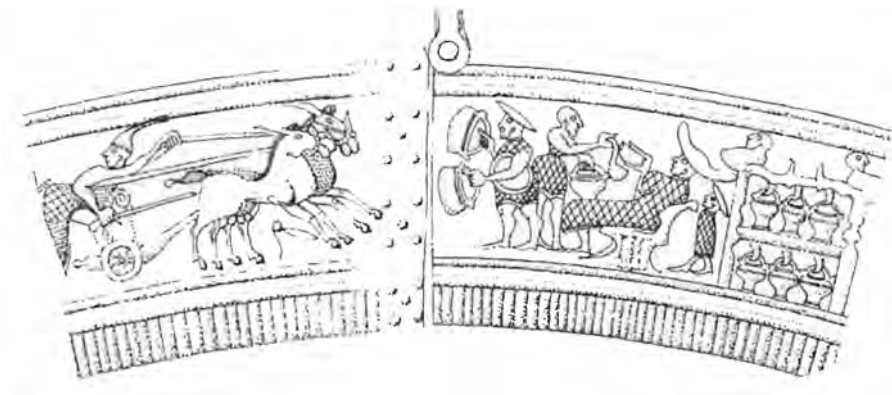
Motiv predstavitve tekmovalcev morda lahko zasledimo na situlah iz Dolenjskih toplic in z Vač (sl. 3), kjer so upodobljeni prizori vodenja konj na povodcu ali pa so ti vpreženi v dvokolesne vozove. Slednje vozi tekmovalec, neposredno za njim pa je spremljevalec. Na situli Benvenuti iz Est (sl. 3) v severni Italiji je upodobljen veljak s sploščenim pokrivalom, ki nazdravlja konju. Noge živali pregleduje posameznik

Slika 3: Razprti plašč situle z Vač (zgoraj) in detajl zgornjega friza (spodaj levo); detajl zgornjega figuralnega friza situle iz Dolenjskih Toplic (desno spodaj) (Teržan 2014, sl. 2).

brez pokrivala, verjetno služabnik. Prizor bi morda lahko interpretirali kot prikaz dogodkov, ki so se odvijali neposredno po tekmovanju, ko je lastnik slavil zmago, hkrati pa je bilo treba konja pregledati, če se je med tekmo poškodoval. Te upodobitve so sicer starejše in same tekme ne prikazujejo neposredno, vendar jih lahko vseeno povežemo z dogodki, ki so se odvijali pred ali po njej (Teržan 2014, 107, 113—114).

Konec 5. in v 4. stoletju pr. n. št. postanejo konjske dirke ob rokoborbi ena najbolj priljubljenih upodobitev športnih tekmovanj v situlski umetnosti. Primer tega je situla iz Kuffarna v Avstriji (sl. 4) iz konca starejše železne dobe (Lt A po srednjeevropski kronologiji), na kateri je nazorno prikazana ideja konjske dirke, saj je na njej mogoče videti začetek dirke, ki ga naznanja starter, vrhunec ter zaključek, ponazorjen z linijo iztolčenih pik (Teržan 2014, 108—111).

Slika 4: Detajl friza situle iz Kuffarna (Teržan 2014, sl. 4).

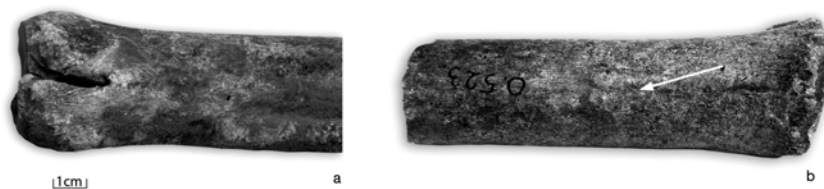
Grobnih pridatkov in dejavnosti, upodobljenih na spomenikih situlske umetnosti, ne moremo neposredno enačiti z življenji umrlih, saj je obred pokopa vselej strogo kanoniziran in družbeno pogojen (Frie 2017, 17). Enako velja tudi za kanoniziran ikonografski nabor situlske umetnosti. A lahko v obojem kljub temu razberemo sporočila individualnega značaja, ki jih lahko povežemo z življenji pokopanih, predvsem z njihovim družbenim položajem v skupnosti (Teržan 2014, 105). Četudi konji v življenju pokojnih niso bili uporabljeni ravno v enake namene, kot jih prikazuje situlska umetnost, so tako za časa življenja kot tudi po smrti simbolizirali izjemen družbeni položaj (Frie 2017, 17).

Preostale domače živali, kot so govedo, prašič in drobnica, so imele v bronasti in starejši železni dobi, v življenju prazgodovinskih prebivalcev nekoliko drugačen in predvsem preživetveni pomen, kar odstirajo najdbe z ormoške naselbine, ki sodi v pozno bronasto in starejšo železno dobo. Od 2664 tam najdenih kosti je bilo možno do nivoja rodu določiti 1791 kosti. Ker sestavljajo ta nabor predvsem kosti velikih sesalcev, razumemo to kot posledico pomanjkljivega vzorčenja med samimi izkopavanji, kar nedvomno nekoliko popači statistiko (Toškan, Dirjec 2010, 100).

Največ je bilo kosti domačega goveda (*Bos taurus* - 64,1 %), ki je nedvomno predstavljalo osrednji vir mesa v naselbini. Temu sledijo kosti prašiča (*Sus domesticus/Sus scrofa* - 25,6 %). V določljivih primerih močno prevladujejo kosti domačega prašiča (*Sus domesticus*). Govedo je bilo ob zakolu praviloma starejše od treh let, nekatero je doseglo starost 9 let. To dejstvo in patološke deformacije na prstnici domačega goveda (Toškan, Dirjec 2010, 118, sl. 16) nakazujejo, da je bilo govedo poleg vira mesa tudi delovna živina. Prašiči so bili zaklani v dveh starostnih obdobjih, malo pred dopolnitvijo 1. ter tudi pred dopolnitvijo 2. leta starosti. V primeru (zgodnje)spomladanske kotitve bi zakol v teh starostnih obdobjih kazal na to, da so prašiči predstavljali glavni vir maščob v obdobju prehoda zime v pomlad (Toškan, Dirjec 2010, 108).

Nekoliko manj je bilo kosti drobnice (5 %), od tega nekoliko več ovc (*Ovis aries*) kot koz (*Capra hircus*). Najdeni ostanki konja (*Equus caballus* - 1,6 %), ki spadajo v t. i. vzhodno skupino železnodobnih konj in so imeli znotraj naselbine različno vlogo kot na grobiščih. To potrjujejo sledi patoloških deformacij na nekaterih konjskih kosteh (sl. 5), ki nakazujejo, da so bili ti konji tovarne živali. Zanimivo pa je, da v Ormožu niso bili del prehrane prazgodovinskih prebivalcev (Toškan, Dirjec 2010, 100–103).

Odkrite so bile tudi pasje kosti (*Canis familiaris* - 0,3 %) (Toškan, Dirjec 2010, 103). Delež divjih živali je v Ormožu zelo majhen (manj kot 3 %), saj lov ni igral pomembnejše vloge. Najdenih je bilo le nekaj kosti jelena (*Cervus elaphus* - 1,6 %) ter kosov roževine oziroma polizdelkov iz le-te. Poleg tega je bilo še nekaj ostankov srne (*Capreolus capreolus* - 0,2 %), divje mačke (*Felis silvestris* - 0,2 %), rjavega medveda (*Ursus arctos* - 0,1 %), losa (*Alces alces* - 0,1 %) ter tura (*Bos primigenius* - 0,2 %) (Toškan, Dirjec 2010, 104).

Slika 5: Kostni konja vzhodnega tipa s patološkimi deformacijami iz prazgodovinskega Ormoža, a – nova kostna tvorba na stiku druge in tretje dlančnice; b – stopalnica z osteofiti na proksimalni epifizi in atipično remodeliranim kostnim tkivom na medialnem delu diafize (Toškan, Dirjec 2010, sl. 3, foto: I. Lapajne).

SIMBOLNA VLOGA ŽIVALSKIH OSTANKOV V POGREBNIH OBREDIH

Ljudje smo že od nekdaj na tak ali drugačen način obkroženi z živalmi. Zatorej ni nič nenavadnega, da igrajo eno pomembnejših vlog v različnih kulturah. Že tisočletja so vključene v naše verske prakse, folkloro, umetnost, poezijo in literaturo. Nenazadnje nas živali na simbolni ravni spremljajo tudi pri vsakdanjem pogovoru (slep kot kura, zvest kot pes itd.). Vsi ti načini upodabljanja, čaščenja ali pripovedovanja zgodb o živalih navsezadnje vplivajo tudi na naše ravnanje z njimi. V veliki večini so živali postale simboli, ki jih ljudje že od nekdaj uporabljamo za razumevanje sebe kot sveta okoli nas.

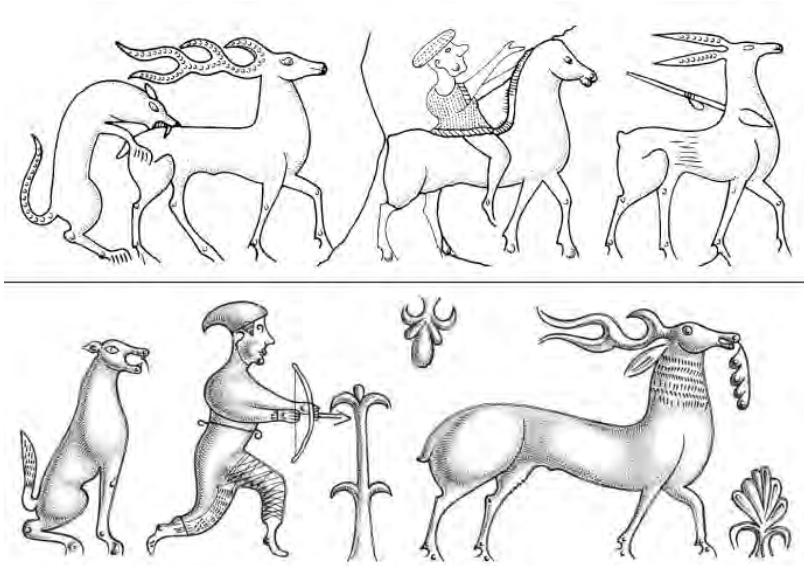
Že v prazgodovini so imele določene živali poseben obredni ali simbolni pomen, zaradi katerega so bile (ali so bili le njihovi deli) na različne načine vključene tudi v pogrebne obrede, bodisi kot popotnica za posmrtno življenje, kot hrana v pogrebnih obredjih, kot apotropejski amuleti za varovanje pokojnika po smrti ali pa kot izkaz izjemnega družbenega položaja umrlega.

Primer najdišča, ki priča o uporabi živali v pogrebnih običajih je poznobronastodobno plano grobišče v Tolminu (Pogačnik 2002, 21). Iz grobišča je poznanih 13 grobov z živalskimi kostmi. V osmih so bile najdene posamične žgane kosti goveda, svinje, drobnice in nekaj nedoločljivih kosti manjših sesalcev (Di Martino 2002, 131). Te dokazujejo, da se je na grobišču ob pokopih izvajalo posebno pogrebno obredje, v katerem so bili deli živali sežgani skupaj s pokojnikom, lahko pa je bilo truplo živali žgano tudi ločeno od človeka, kot npr. na nekoliko mlajšem najdišču Poštela pri Mariboru (Gruškovnjak 2016, 445).

Poleg žganih kosti lahko na tolminskem grobišču izpostavimo tudi nežgane, ki so bile najdene v petih grobovih. Med njimi prevladujejo kosti drobnice. Omembe vreden je grob 269, kjer je bila odkrila leva polovica lobanje odrasle ovčje samice, ki bi sicer lahko bila pridana le kot hrana oz. popotnica, a vemo, da imajo polovice glav v kultu pomembno vlogo. Darovanje lobanje bi zatorej imelo tudi simbolni, magični ali kulturni pomen (Bartosiewicz 2002, 133–135; Gruškovnjak 2016, 424). Preostale kosti v grobovih naj bi, kljub temu da na kosteh ni nedvoumnih znakov kuhanja, predstavljale ostanke hrane, bodisi kot ostanke pogrebne pojedine ali pa kot hrano simbolnega pomena, dodano v grob, z namenom spremstva pokojnika v onostranstvo (Bartosiewicz 2002, 133–135).

Živali se kot hrana v pogrebnih obredih pojavljajo tudi na že omenjenem najdišču Poštela, pomembnem železnodobnem najdišču na Pohorju s pripadajočem gomilnem grobišču Habakuk. Tam je bila odkrita koncentracija sežganih živalskih kosti, ki so, tako kot same gomile, datirane na v 6. st. pr. n. št. prehod med starejšim in mlajšim halštatskim obdobjem. Odkrite so bile ob robu gomilnega grobišča skupaj z večjo količino domnevno namernerno fragmentiranega keramičnega posodja, zato lahko to lokacijo razumemo kot obredni prostor, kjer so bile izvedene pogrebne pojedine ali druge oblike pogrebnih obredov (Črešnar, Vinazza 2019, 445–446; nav. v Črešnar et al. 2019, 95). Med najdenimi kostmi so bile nartnice, dlančnice, zapestnice, kosti gležnja in sezamoidne kosti, ki so pripadale navadnemu

govedu (*Bos taurus*), drobnici, navadnemu jelenu (*Cervus elaphus*) in srnjadi (*Capreolus capreolus*). Zanimivo je, da med sežganimi kostmi ni bilo skoraj nič oglja, kar pomeni, da so bile kosti sežgane drugje in nato prinesene na ta obredni prostor. Večinska uporaba spodnje kosti nog pa najverjetneje ni naključna. Ker so bile namensko izbrane in prinesene, lahko sklepamo, da so imele globlji simbolni, verski ali kultni pomen, ki je za spodnje kosti nog izpričan na širšem evropskem prostoru (Toškan 2019, 402).

Slika 6: Prizori lova na divjad, elitne moške aktivnosti, upodobljeni na pasni sponi z Zagorja ob Savi (zgoraj) in Molnika (spodaj) (Škvor Jernejčič, Toškan, 2018b).

Tudi živali kot sta konj in pes sta bili v nekaterih primerih uživani. Za psa na primer vemo, da je bil udomačen v mlajšem paleolitiku in da je bil kot vir hrane uporabljen vse do rimskega obdobja (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 249), konje pa so morda uživali tudi na že omenjenem Cvingerju nad Virom pri Stični. Poleg tega sta bili to tudi izjemno simbolno pomembni živali, ki sta bili vključeni v obredne prakse kot so pogrebne svečanosti, posvetitve zgradb in žrtvovanja, tako pasje kot tudi konjske zobe pa so nosili tudi kot amulete (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 250, 253).

Opisana primera pričata o pomenu hrane, natančneje živalskega mesa v prazgodovinskih skupnostih na območju današnje Slovenije. Meso je eno najbolj cenjenih živil, katerega pridobivanje, razdeljevanje in uživanje je bilo v preteklosti tudi simbolično. Vemo, da je bilo uživano mnogo redkeje, dejanje zakola živali pa je bilo neposredno povezano s kuhanjem in uživanjem ter hkrati na različne načine ritualizirano. V zvezi z mesom je tako vedno veliko tabujev, pravila o zakolu (npr. Košer in Halal), predelavi, razdeljevanju in uživanju mesa

pa so zelo pomembna in povezana s kozmologijo, pojmom čistosti, bogastvom in statusom, magijo ter medicino. V obrednem kontekstu je bil zakol živali predvsem domena družbenih elit oz. tistih, ki so bili zmožni ubiti največ živali in razdeliti največ mesa, zaradi česar so imeli najvišji status. Obredni zakol je poleg verskega pomena tako predstavljal tudi enega glavnih načinov pridobivanja in razdeljevanja mesa ter utrjevanja družbene hierarhije (Gruškovnjak 2016, 412).

Konj je postal izjemno pomemben in pogost pridelek v starejši železni dobi v dolenski skupini (Toškan 2017, 195). Predstavljal je predvsem simbol elitne moškosti, kar poleg samih pokopov potrjuje tudi ikonografija konj na situlski umetnosti. Čeprav je število ženskih in moških pokopov z artefakti s konjsko ikonografijo skoraj enako, je bilo v moških grobovih najdenih dvakrat več tovrstnih predmetov kot v ženskih. Tudi upodobitev konj je v moških grobovih občutno več. Kadar gre za upodobitve konj v povezavi s človekom, je le redko upodobljena ženska. Nikoli ni v neposrednem stiku s konjem, medtem ko so moški ob konjih upodobljeni v različnih vlogah (sl. 6), in sicer kot jezdeci, vodniki, lovci ipd. Situlska ikonografija prikazuje torej predvsem elitne moške aktivnosti in simbolizira moško sfero, kar je v skladu s pokopi dolenske skupine, saj so bili žrtvovani konji ali njihova oprema pridani predvsem v elitne moške grobove (Frie 2017, 8–10). Pokop s konjem ali njegovo podobo je, kot kaže, simboliziral visok družbeni položaj, bogastvo, družbene in ekonomske povezave z daljnimi kraji, fizično moč in simbolno moč nad naravo in teritoriji. Pokop konja skupaj s pokojnikom lahko razumemo tudi kot simbol nadaljevanja tesne vezi med jezdecem in konjem. Analogija temu je na primer dvojni pokop ljudi, saj zanje vedno predpostavljamo tesno osebno povezavo, podobno lahko torej predpostavljamo tudi za jezdeca in konja. Poleg tega je žrtvovanje konja k umrlemu najverjetneje predstavljalo tudi ultimativno lastništvo nad to tako dragoceno živaljo, kar je ob pokopu utrdilo tradicijo in status tovrstnih konjenikov za prihodnost. Tako se je skozi stoletja vzdrževal sistem privilegijev moške elite (Frie 2017, 1–2, 14–15).

POKOP

Podrobna analiza živalskih kosti v grobovih halštatskih kulturnih skupin na območju Slovenije je pokazala, da obstajajo med skupinami tudi določene razlike, pri čemer za vse skupine velja, da se živalske kosti pojavljajo le v manjšini grobov (Gruškovnjak 2016, 445).

Osrednjo vlogo v pogrebnih običajih dolenjske halštatske skupine je skozi celotno starejšo železno dobo igral konj, katerega ostanki so zabeleženi v največjem številu grobov. Izpovedno je tudi dejstvo, da je s prostora Panonske nižine in območja vzhodnoalpskega halštatskega kulturnega kroga danes znanih pribl. 170 pokopov s konjskimi ostanki, od tega kar tretjina na Dolenjskem (Toškan 2017, 195).

V začetku starejše železne dobe se konj pojavlja redkeje in izključno ob veljakih moškega spola, pri katerih lahko zaradi bogate bojne opreme utemeljeno govorimo o elitnih bojovníkih ali pa celo vojaških poveljnikih, večkrat pa tudi v ob centralnih grobovih gomil, ki jih interpretiramo kot grobove začetnikov rodbin. Takšen primer je grob 6 iz gomile 17 z Grmade na Molniku (sl. 7), kjer gre za pokop železnodobnega veljaka in je eden najstarejših pokopov celega konja na Dolenjskem. Konj je bil sežgan skupaj z veljakom, kar dokazuje temperatura žganja kosti. Človeške so bile žgane na 400 stopinjah, živalske pa na 200 (veljak je bil v centralnem delu pogrebne grmade). Takšno žrtvovanje lahko povežemo s Staro Grčijo, kjer so ob smrti veljaka žrtvovali žival, ki je bila pri tem popolnoma uničena oz. sežgana. Dokaz te teorije so ostanki napol zoglenele krvne plazme v mnogih grobovih. (Toškan 2017, 189–190).

Slika 7: Molnik (gomila 17, grob 6): A – kamnite plošče na grobu; B, C – lega pridakov v grobni jami; D – pridatki v žari (Tecco Hvala 2017, sl. 51, str. 53).

V mlajšem halštatu se tradicija pokopavanja s konji ali njihovimi deli nekoliko razširi in konji se prično pojavljati pogosteje, tudi v revnejših moških grobovih izven centra gomil ter v nekaterih ženskih grobovih (Toškan 2018a, 59–60). Konj ali deli njegovega trupla so bili v največ primerih položeni neposredno ob pokojnika ali pa k njegovim nogam. Razmeroma pogost je tudi pokop konja v ločeni grobni jami v bližini pokojnika. Prav tako so bili deli konja lahko položeni nad grob umrlega. Izjemni primeri, kot sta bila tista, pokopana v skupnem grobu 29 gomile V na Laščiku pri Magdalenski gori, ki je datiran v mlajše halštatsko obdobje, pa so imeli ob sebi pokopana tudi po dva konja. V omenjenem grobu so bili torej kar štirje konjski skeleti, kar je na Dolenjskem edinstven primer (Dular 2007, 749). Čeprav obstaja tudi možnost, da gre za dva nesočasna grobova s po dvema konjema (Gruškovnjak 2016, 239). Tudi v grobu 33 iz gomile 48 v Stični sta bila z bojevnikom pokopana dva konja (Gruškovnjak 2016, 268).

Glede pridakov, ki so na Dolenjskem spremljali konje, lahko omenimo konjsko opremo, ki je bila prisotna v nekoliko manj kot polovici pokopov. To pomeni, da konj in njegova oprema pri pogrebnem obredu nista bila nujno povezana. Prav tako ni očitnih povezav med načinom pokopa konja in pridajanjem opreme. Slednja se pojavlja tako v grobovih s celim skeletom konja kot v tistih, kjer so pokopani le posamezni deli. Konjska oprema je bila v večini primerov položena k pokojniku in ne h konju (Dular 2007, 751). H konjem, natančneje k njihovim glavam ali nogam, so bili pridani bronasti kotlički z dvojnokrižnimi atašami. To nakazuje, da je bil kotlički kot pridelek morda povezan s konjem kot bitjem in ne le z njegovim lastnikom. Prav tako je bil z žrtvovanjem konjem najverjetneje tudi neposredno obredno povezan. Kar dva kotlička sta bila najdena v že omenjenem dvojnem grobu 29 iz gomile V na Laščiku pri Magdalenski gori, poznamo pa tudi primere pokopov brez konj, v katerih so kotlički kot pars pro toto simbolizirali konje (Teržan 2014, 118–120). Druge živalske vrste so v grobovih dolenske halštatske skupine zabeležene le z maloštevilnimi primeri (Gruškovnjak 2016, 448).

V štajersko-panonski skupini so, kljub drugačnemu načinu pokopa kot v dolenski skupini, očitno prisotna podobna pravila in vrednote, znotraj katerih je bil konj tesno povezan z veljaki ali bojevniki. To dokazujeta dva konjska skeleta iz Velike gomile nad Razvanjem pri Mariboru, v kateri je bil pokopan lokalni veljak (Toškan 2021, 483), pa tudi konjski skeleti, oprema in upodobitve na pridakih v najbogatejših pokopih štajersko-panonske skupine izven Slovenije, npr. v Strettwegu in Kleinleinu (Teržan 2014, 121–126).

V svetolucijski skupini je od pozne bronaste dobe do konca halštatskega obdobja najpomembnejšo vlogo v pogrebnih običajih igrala drobnica, za njo pa govedo. Nasprotno pa se prašič, ki je zastopan v naselbinskem zbiru, v grobovih nikoli ne pojavi, zato lahko domnevamo prisotnost prepovedi uporabe te živali v pogrebnem obredu (Gruškovnjak 2016, 445). Na Mostu na Soči poseben fenomen predstavljajo redki grobovi s konjskimi ostanki, pri čemer gre za samostojne pokope celih trupel ali polovic obrzdanih konj v grobovih z izstopajočo kamnito konstrukcijo (4 grobovi), poleg tega pa se pojavljajo tudi žgani grobovi ljudi z manjšim številom

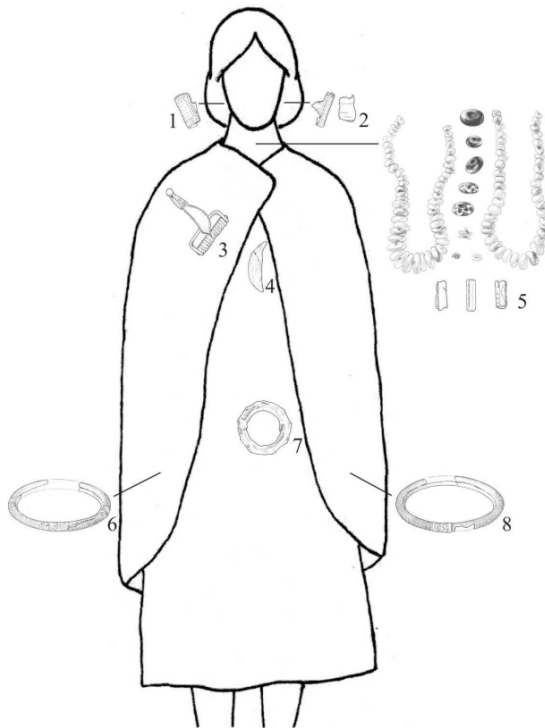
konjskih kosti ali le posamično konjsko kostjo. Za samostojne konjske pokope je bila predlagana razlaga v smislu skupinskega obredja žrtvovanja konj, povezanega z ohranjanjem družbenega in kozmičnega reda ter obnavljanjem narave, v katerem je pomembno vlogo igrala elita. Mesto, na katerem je bil pokopan konj, je predstavljalo poseben posvečen prostor, okoli katerega je bil pokopan predvsem šibkejši del populacije (ženske, otroci, revni moški), morda predvsem v smislu apotropijskih pokopov, medtem ko je zveza z ženskimi grobovi morda lahko povezana tudi z njihovo vlogo v samem obredju (Gruškovnjak 2016, 446).

Uporaba živali v pogrebnih običajih notranjsko-kraške skupine zaradi majhnega števila podatkov ni jasna. Obsežen zbir s pokopavanjem povezanih živalskih kosti izvira le iz Skeletne jame pri Škocjanu, pri čemer pa ne gre za grobne celote. V pozni bronasti dobi se je v jami odvijalo obredje, v katerem je imel pomembno vlogo ogenj in deponiranje bronastih predmetov, predvsem sulic z vrha vhodnega brezna. Ogenj je pomembno vlogo igral tudi v halštatskem obdobju, ko so v jamo odlagali človeška in predvsem živalska trupla ter redkejša bronasta ali železne predmete in keramično posodje. Morda gre za pogrebno obredje, povezano z višjim slojem in/ali kult prednikov, v okviru katerega so ob pogrebu in/ali ciklično opravljali izdatna žrtvovanja živali. V jamo so bile deponirane predvsem cele živali, največ je bilo goveda, predvsem odraslih volov, sledijo volkovi, nato drobnica, v manjšem številu konji in nazadnje tudi pes (Gruškovnjak 2016, 449).

Poleg konja je potrebno omeniti še psa, ki je bil prav tako simbolno pomembna žival, ki je bila vključena v razne obrede, pasje ostanke pa lahko najdemo tudi v grobnih kontekstih (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 250). V primerjavi s konjem, ki je podobno kot pes prešel tranzicijo od zgolj vira mleka in mesa do živali z močno simboliko, so obredni ostanke psov v jugovzhodnoalpskem prostoru mnogo redkejši (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 250). Še redkejši so obredni ostanke volkov (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 250). V pozni bronasti in starejši železni dobi na jugovzhodnoalpskem prostoru poznamo le 15 najdišč z ohranjenimi pasjimi ostanke (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 255). Poleg grobnih kontekstov poznamo pasje kosti tudi iz nekaterih zanimivih naselbinskih kontekstov. Na najdišču Tribuna v Ljubljani, ki je bilo naseljeno med 11. in 8., kasneje pa še v 5. st. pr. n. št., so bile najdene 4 pasje spodnje čeljustnice, od tega ena v luknji za stojko. Tudi v Ormožu, sočasni naselbini iz severovzhodne Slovenije, so bile najdene 3 pasje mandibule (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 255). Oba primera imata verjetno obredno konotacijo v povezavi z življenjem v naselju (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 255).

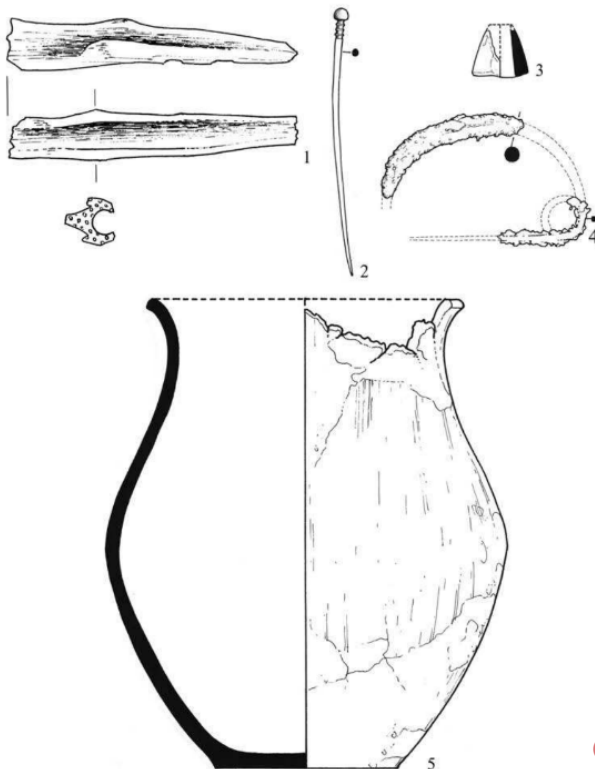
V bronastodobnih grobnih kontekstih na območju današnje Slovenije pasji in volčji ostanke do sedaj še niso bili odkriti (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 251). Več primerov pa poznamo iz grobov starejše železne dobe. Ločimo lahko med primeri, kjer so bile pasje kosti odložene v samo grobno jamo ali žaro ter med tistimi, kjer so bile odložene v polnilo grobne jame ali gomile. Poznamo tudi primere, ko so bile kosti odkrite v za to posebej namenjenih obrednih delih grobišč, kjer človeških kosti ni bilo; primera za to sta blejska Pristava in ljubljanski Novi trg. Do sedaj so bile povsod najdene le posamične pasje kosti ali zobje, z izjemo okostja večjega psa iz

Gomile 1 na belokranjskem najdišču Podzemelj-Škrilje, zraven katerega so bili odkriti še glinen svitek in fragmenti keramičnih posod, kar lahko interpretiramo kot pasji oz. volčji pokop (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 251). Pasje kosti iz grobnih kontekstov lahko interpretiramo na dva načina. Če so najdene v skupaj s kostmi preostalih živalskih vrst, kot ostanke pogrebnih svečanosti, če pa so bile znotraj grobnega konteksta prisotne samo pasje kosti, so le-te najverjetneje predstavljale simbolno zaščito pokojnika (lastnika) v posmrtnem življenju (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 251), medtem ko so imeli pasji zobje poleg apotropijskega tudi zdravilni učinek (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 252), kar lahko predpostavljamo tudi za volčjo čeljust iz gomile II/1880 iz Laz pri na Vinjem vrhu in pasji zob iz gomile 13 na Prelogah pri Magdalenski gori. Slednji je bil najden v prsnem delu ženskega okostja, kar nakazuje, da je verjetno šlo za amulet, ki ga je pokojna poleg ostalega nakita nosila okoli vratu (sl. 8) (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 252). Podoben simbolni in zaščitni pomen je najverjetneje imela tudi kost pasjega penisa (*baculum*) najdena v grobu 275 (sl. 9) na dvorišču SAZU v Ljubljani, ki datira v začetek starejše železne dobe v 9. ali 8. st. pr. n. št. (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 252).

Slika 8: Poskus rekonstrukcije noše ženske iz groba 13/87 iz Magdalenske gore; 1-2: bronasti uhani, 3: bronasta fibula, 4: pasji sekalec - amulet, 5: jantarne in steklene jagode in bronasti obročki, 6,8: bronasti zapestnici, 7: bronast prstan (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 272, sl. 2).

Zaščito pa so pokojnikom nudile tudi konjske kosti. Najstarejši primeri konjskih kosti v grobovih na območju današnje Slovenije so bili odkriti na najdiščih Dvorišče SAZU in Zidanica pri Podnanosu ter datirajo v čas pozne bronaste dobe med 11. in 9. st. pr. n. št. Na obeh najdiščih so bili odkriti konjski zobje, ki so zaradi odsotnosti lobanje in ženskega spola pokopanih oseb interpretirani kot amuleti z apotropejskimi lastnostmi. Opisana tradicija je bila razmeroma redka. To se je spremenilo znotraj dolenjske halštatske skupine v starejši železni dobi, znotraj katere je postala praksa pridajanja konjske opreme, figuric, predmetov s konjskimi upodobitvami in celo žrtvovanja konj predvsem v elitne moške grobove, zelo razširjena (Toškan 2017, 195; Toškan 2018a, 56).

Slika 9: Žgan grob 275 iz grobišča Dvorišče SAZU v Ljubljani;
 1: baculum,
 2: bronasta igla,
 3: vijček,
 4: železna fibula,
 5: keramična žara
 (Škvor Jernejčič, Toškan 2018a, 273, sl. 3).

Zaščito pa so pokojnikom nudile tudi konjske kosti. Najstarejši primeri konjskih kosti v grobovih na območju današnje Slovenije so bili odkriti na najdiščih Dvorišče SAZU in Zidanica pri Podnanosu ter datirajo v čas pozne bronaste dobe med 11. in 9. st. pr. n. št. Na obeh najdiščih so bili odkriti konjski zobje, ki so zaradi odsotnosti lobanje in ženskega spola pokopanih oseb interpretirani kot amuleti z apotropejskimi lastnostmi. Opisana tradicija je bila razmeroma redka.

To se je spremenilo znotraj dolenske halštatske skupine v starejši železni dobi, znotraj katere je postala praksa pridajanja konjske opreme, figuric, predmetov s konjskimi upodobitvami in celo žrtvovanja konj predvsem v elitne moške grobove, zelo razširjena (Toškan 2017, 195; Toškan 2018a, 56).

ZAKLJUČEK

Arheološke raziskave nam skupaj z interdisciplinarnimi analizami omogočajo vpogled v družbeno in simbolno vlogo živali v pozni bronasti in starejši železni dobi (začetek 13. – sredine 4. stoletja pr. n. št.). Opazimo lahko pestrost odnosov človeka do živali, ki so se skozi čas in prostor spreminjali, velike razlike pa je najti tudi med vlogami posameznih domačih in divjih živali. Podatke o tem črpamo iz grobnih kontekstov in upodobitev živali na različnih predmetih ter analiz živalskih kosti iz naselbin in z grobišč.

Na območju današnje Slovenije je za obdobje zadnjega tisočletja pr. n. št. pomemben vir za razumevanje vloge živali situlska umetnost. Najbolj izpostavljeno vlogo je imel konj, ki je bil znotraj halštatske družbe povezan z najvišjim slojem in vojaško elito. Številne upodobitve konjev lahko opazimo v tipičnih situlskih prizorih kot so svečani sprevodi konjenikov in konjske dirke z dvokolesnimi vozovi. Nedvomno je imela ta žival močno simbolno vlogo, ki je izkazovala bogastvo, moč in živahno trgovino z okoliškimi elitami tistega časa. Analize živalskih kosti iz naselbin in z grobišč na območju dolenjske halštatske kulturne skupine namreč kažejo na razlike v kakovosti konj. V naselbinah prevladujejo manjše lokalne vrste, očitno namenjene predvsem delu na polju, medtem ko se na grobiščih pojavljajo t. i. konji vzhodne skupine, ki so bili večji, močnejši in hitrejši, privoščili pa so si jih lahko le najpremožnejši, ki so bili vpeti v široko trgovsko mrežo. O tem pričajo najdbe konjskih skeletov in opreme v bogatih grobovih vojaške elite. V prid pomembni vlogi konja govori tudi dejstvo, da je bil le redko vključen v prehrano takratnih prebivalcev. Naselbinske raziskave so pokazale, da so bile temu najpogosteje namenjeni govedo in prašiči, ki so predstavljali glavni vir mesa. Patološke deformacije na kosteh goveda nakazujejo, da so ga prav tako kot konje uporabljali za delovno silo. V manjših deležih so bile prisotne tudi kosti drobnice (ovce in koze) in divjadi.

Naštete živali so imele tudi simbolni pomen v pogrebnih obredih, kar lahko opazimo na številnih kosteh iz grobnih kontekstov z območja celotne današnje Slovenije. Žgani ostanki kosti, skeleti ali deli skeletov pričajo o kompleksnih obrednih praksah, v katerih so imele živali vlogo žgalne daritve, popotnice v onostranstvo ali hrane za slavnostne pojedine. Obredni zakol je bil verjetno domena višjega sloja in je poleg verskega dogodka predstavljal tudi enega izmed glavnih virov in delitve mesa v skupnosti, kar je še dodatno utrjevalo družbeno hierarhijo.

Omeniti velja tudi psa. Posamezne pasje kosti in zobe najdemo v različnih starejšeželeznodobnih grobovih, med drugim v obliki amuletov, ki so jim zelo verjetno pripisovali apotropejski in zdravilni učinek. Morda lahko podobno prakso opazimo v pridajanju konjskih zob v grobove pozne bronaste dobe.

V starejši železni dobi je bil predvsem na območju dolenjske skupine pogost običaj polaganja konj ali delov konja ter njihove opreme v grobove, največkrat tiste, ki so pripadali bogatim moškim.

Zanimivo je, da konj in njegova oprema pri pogrebnem obredu nista bila nujno povezana, saj je slednja na območju Panonske nižine in vzhodnoalpskega halštatsk-

ega kulturnega kroga prisotna pri manj kot polovici grobov s konjskim skeletom oz. delom skeleta. Prav tako je oprema največkrat položena ob pokojnika, ne konja, zato njen simbolni pomen povezujemo s pomembno vlogo umrle osebe v družbi. Po drugi strani pa ob konjskih skeletih najdemo bronaste kotličke z dvojnokrižnimi atašami. Tovrstne kotličke najdemo upodobljene na situlskih prizorih in jih interpretiramo kot nagrade za zmagovalnega jezdeca oziroma njegovega konja na dirkah.

Vloga živali v pogrebnih običajih pozne bronaste in starejše železne dobe je bila zapletena in se je skozi čas spreminjala. Ob odsotnosti pisnih virov nam podatke lahko razkrijejo le arheološka izkopavanja ter analize kosti in drugih ostankov pogrebnih praks. Dosedanje raziskave so močno pripomogle k razumevanju takratne družbe na območju današnje Slovenije in okolice, še vedno pa obstaja vrsta odprtih vprašanj.

LITERATURA

- Anthony, D.W. 2007, *The horse, the wheel and language. How Bronze-age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world.* – New Jersey, Princeton University Press.
- Bartosiewicz, L. 2002, Nesežgani živalski ostanki v žganih grobovih iz Tolmina / Unburned animal remains in the cremation graves from Tolmin. – V: D. Svoljšak in A. Pogačnik (ur.), *Tolmin. Prazgodovinsko grobišče II / Tolmin. The Prehistoric cemetery II*, Katalogi in Monografije 35. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 133–135.
- Bökönyi, S. 1968, Data on Iron Age horses of Central and Eastern Europe. – V: Hencken, H. (ur.), *Mecklenburg Collection*, Part 1. – Cambridge, str. 1–71.
- Bökönyi, S. 1994, Die Tierknochfunde der Siedlung. – V: Gabrovec, S. (ur.), *Stična I. Siedlungsausgrabungen*, Katalogi in Monografije 28. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 190–213.
- Črešnar, M., M. Vinazza, A. Vintar, B. Toškan, I. Paušič, M. Kaligarič, in A. Paušič 2019, Poštela Early Iron Age hillfort and its associated cemeteries on the Habakuk plateau (Maribor, NE Slovenia). – V: Črešnar, M., S. Kiszter, M. Mele, K. Peitler in A. Vintar (ur.), *Plants - Animals - People : Lively archaeological landscapes of Styria and Northeastern Slovenia = Pflanzen - Tiere - Menschen : Lebendige archäologische Landschaften der Steiermark und Nordostsloweniens = Rastline - živali - ljudje : žive arheološke krajine avstrijske Štajerske in severovzhodne Slovenije.* – Graz, Universalmuseum Joanneum; Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, str. 93–98.
- Di Martino, S. 2002, Žgani živalski ostanki v žganih grobovih iz Tolmina / Unburned animal remains in the cremation graves from Tolmin. – V: D. Svoljšak in A. Pogačnik (ur.), *Tolmin. Prazgodovinsko grobišče II / Tolmin. The Prehistoric cemetery II*, Katalogi in Monografije 35. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 131.
- Dular, J. 2007, Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe. – V: Blečić, M., M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser in C. Metzner-Nebelsick (ur.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan.* – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 737–752.
- Frie, A. C. 2017, Horses and the Embodiment of Elite Masculinity in the Dolenjska Hallstatt Culture. – *Oxford Journal of Archaeology* 37/1, str. 25–44. – URL: <https://doi.org/10.1111/ojoa.12129> (citirano 17. 11. 2022).
- Gruškovnjak, L. 2016, *Grobovi z živalskimi kostmi v času starejše železne dobe v Sloveniji* (Neobjavljeno diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta). – Ljubljana.
- Pogačnik, A. 2002, Način pokopa in analiza pridatkov / The Burial Ritual and the Analysis of the Grave Goods. – V: D. Svoljšak in A. Pogačnik (ur.), *Tolmin. Prazgodovinsko grobišče II / Tolmin. The Prehistoric cemetery II*, Katalogi in monografije 35. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 21–84.
- Škvor Jernejčič, B. in B. Toškan 2018a, Ritual use of dogs and wolves in the Late Bronze and Early Iron Age in the South-Eastern Alpine region. New evidence from the archaeo(zoo)logical perspective. – V: Costamagno, S., L. Gourichon, C. Dupont, O. Dutour, in O. Vialou (ur.),

Animal symbolisé, animal exploité: du Paléolithique à la Protohistoire. – Pariz, CTHS, str. 249–278.

Škvor Jernejčič, B. in B. Toškan 2018b, Red deer (*Cervus elaphus*) and roe deer (*Capreolus capreolus*) in funerary practices and rituals. Some remarks on the Late Bronze Age and Early Iron Age graves from Slovenia. – V: *PZAF Postgraduate ZooArchaeology Forum (7; 2018; Palermo), Conference notebook.* – Palermo, [s.n.], str. 57.

Teržan, B. 2002, Kronološki oris / Chronological Outline. – V: Svovljšak D. in A. Pogačnik (ur.), *Tolmin. Prazgodovinsko grobišče II / Tolmin. The Prehistoric cemetery II*, Katalogi in Monografije 35. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 85–102.

Teržan, B. 2008, Stiške skice. – V: Turk, P. (ur.), *Stična. 2/2, Gomile starejše železne dobe = Grabhügel aus der älteren Eisenzeit, Razprave = Studien*, Katalogi in Monografije 38. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 189–325.

Teržan, B. 2014, O konjskih dirkah sredi 1. tisočletja pr. Kr.: konj in kotel v situlski umetnosti. – V: Štih, P. (ur.), *Varia*, Razprave 28. – Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 104–138.

Toškan, B. in J. Dirjec 2010, Ekonomska specializacija in socialna diferenciacija v poznobronastem in zgodnježeleznodobnem Ormožu: arheozoološki pogled. – V: Dular, J. in M. Tomanič Jevremov, *Ormož: utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 18. – Ljubljana, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, str. 99–121.

Toškan B. 2017, Sežgani konjski ostanki v grobu 6 gomile 17 z grmade na Molniku. – V: Tecco Hvala, S. (ur.), *Molnik pri Ljubljani v starejši železni dobi*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 36, str. 187–197.

Toškan, B. 2018a, Ritual burials of animals in the South-Eastern Alpine region from prehistory to the Middle Ages. – *Quaderni friulani di archeologia* 28/1, str. 55–71.

Toškan, B. 2018b, Živalski ostanki iz naselbine na Mostu na Soči: vpogled v družbeno kompleksnost železnodobne skupnosti v jugovzhodnoalpskem prostoru. – V: Dular, J. in S. Tecco Hvala (ur.), *Železnodobno naselje Most na Soči. Razprave*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 34, str. 470–503.

Toškan, B. 2019, Animal remains from Poštela : (excavation campaign of 1991, 2011-2013). – V: Črešnar, M., S. Kiszter, M. Mele, K. Peitler in A. Vintar (ur.), *Plants - Animals - People : Lively archaeological landscapes of Styria and Northeastern Slovenia = Pflanzen - Tiere - Menschen : Lebendige archäologische Landschaften der Steiermark und Nordostsloweniens = Rastline - živali - ljudje : žive arheološke krajine avstrijske Štajerske in severovzhodne Slovenije.* – Graz, Universalmuseum Joanneum; Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, str. 400–403.

Toškan, B. 2021, Konjski ostanki iz Velike gomile nad Razvanjem. – V: Teržan, B. in M. Črešnar (ur.), *Pohorsko podravje pred tremi tisočletji*, Katalogi in Monografije 44. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, str. 481–485.

